

A FÜGGŐ IDÉZÉSEK A XVI. SZÁZADI LEVELEKBEN

DÖMÖTÖR ADRIENNE

1. A XVI. századi idézésekkel eddig Az idézés grammatikai módjai Heltai Gáspár nyelvében (Nyr, CIX, 337–48) című cikkemben foglalkoztam. A témát folytatva a vizsgálati anyagot kiszélesítettem, és a kor különböző szerzőinek különböző nyomtatott műfajaiban fellelhető idézési formáit kezdtem el jellemezni és tipizálni. A XVI. század nyelvi leírásakor azonban nem hagyhatók figyelmen kívül a kéziratos műfajok (elsősorban a magánnyelvhez legközelebb álló misszilis levelek), még akkor sem, ha a szerző és a szöveg alapvetően más viszonya elkülöníti őket a nyomdából kikerült művektől: itt közvetlenül a papírra vetőnek a szövegével van dolgunk, nem kell számolnunk tehát a nyomdász, a szedő, a korrektor, a kiadó beavatkozásával (vö. ABAFFY ERZSÉBET: Író és nyomdász viszonya a XVI. századi nyomtatványainkban. MNy. XLIX, 28–35); bár, ha más a leíró, a „kéz” és a „fej” különbözősége itt is eredményezhet változtatásokat (vö. DEME LÁSZLÓ: A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez. NytudÉrt. 20, 7, 73–4). Más megközelítést kíván a levélanyag továbbá azért is, mert több, más-más alkotójú, rövidebb terjedelmű, korban és földrajzilag szétszórtan keletkezett műről van szó.

Jelen elemzésemben elsősorban a leveleknek időbeli összehasonlítására töreksem: két ív terjedelmű szöveget vizsgálok meg a század első feléből, s ugyanennyit a másodikból, annak megállapítására, hogy változtak-e az idézés szokásai, szabályai a könyvnyomtatás elterjedésével és az irodalom nyelvének a meginduló egységesülésével –, s ha igen, mennyiben. Ezen belül a szerzők földrajzi megoszlására nem térek ki, a személyire is csak annyiban, hogy a század második részéből való anyagnak a felét jobbagylevelekből gyűjtöttem, a társadalmi-kulturális pozíció eltéréséből adódó esetleges különbségekre számítva. Erre azonban csak akkor fordítok figyelmet, ha valóban jellemző eltérés állapítható meg. (A feldolgozott levelek jegyzékét a dolgozat végén közlöm.) A szövegek az idézés különböző típusaira 353 példát tartalmaztak, közülük 332 függő idézés; ezért, az egyéb (egyenes és átmeneti) idézetek elenyésző mennyisége miatt itt csak a függő idézetet beépítő mondatokkal foglalkozom.

Tisztában vagyok azonban azzal, hogy eredményeim, mivel mindössze egyetlen jelenség elemzésén alapulnak, csak óvatos következtetésekre adhatnak alapot; de úgy vélem, a vizsgálat hozzájárulhat több történeti mondattani kérdés megválaszolásához, illetve tény alátámasztásához.

2.1. A függő idézetek alaptagjául nagyjából ugyanazok a kifejezések szolgálnak a levelezésben mindenütt. A leggyakoribbak a beszédtevékenységet jelentő különböző performatív és performatív jellegű igék, pl. *könyörög, kér, parancsol, panaszkodik, üzen, rendel ígér, kínál, (meg)fogad* stb., s ide sorolhatók a cselekvés logikai értelemben vett irány- és eredménytárgyai is, pl. *hír, törvény, summa, levél*. Az idéző kifejezések közötti részesedésük a század második felére 41,29%-ról 57,25%-ra növekedett. (A — megjegyzés nélküli — mindenkor 100%: egy korszak összes vizsgált függő idézése.) Ezzel együtt 48,75%-ról 34,35%-ra csökkent az egyszerű megnyilatkozást kifejező igék (pl. *ír, mond, szól, említ, állít* stb.) és szó szerkezetek (*hírré/értteni/tudtára/tudására ad, írásba ad*) aránya. A levelezés nyelvében nem használatos a bibliai eredetű *szól mondván* (egyszerű közlést jelentő ige + *mondván* < héber: ige + *lémor* 'mondván') típus, s elég ritka két különböző, alaptagul szolgáló ige kapcsolatos összefüzése is, jóllehet mindkét megoldás igen gyakori a XVI. századi „emelkedett” műfajokban. Az utóbbiakra leginkább a század második feléből való jobbágylevelek szolgálnak példát: a levelek szándéka-tartalma miatt leggyakoribb *könyörög* alaptag megerősítésül néha valamelyik szinonimájával együtt idéz: *kerönk ef köniörgiük te nagf:nak [...] köniörölliön te nagf:tok Raytünk* (JL2), *efedezönk es köniörgönk Vrafastoknak [...], hogh [...] az my efedezelőnket halgalsa meg vrafastok* (JL8) stb. A nyomtatott művek egyenes idézéseit gyakran megszakító, de a függőkben nem szereplő *úgymond* (<latin *ait, inquit*) a levelekbeli függő idézésekben sem fordul elő.

Az idéző alaptagok egyéb típusainak részesedéséből jellemző erejű következtetések nem vonhatók le. A fennmaradó 9,96 és 8,40%-ot mindkét vizsgált korszakban a gondolkodás, gondolás igéi (*gondol, vél, /meg/emlékezik*), a kommunikációs folyamatban betöltött szerepre utaló igék (*kérd/ez/, felel*) és a közlés befogadását jelölők (*hall*) töltik ki. Néhány esetben hiányzik az idézésből az alaptag, de mindig odaértődik; általában az előző mondategység alapján: *Egyeb wy hyrt nem Irhatok, hanem Ezt hogj Bwdat meg wettek*. (Arch117), *ferencz deak nem azt mongya de hogh keeth levaban nynchen anne elef* (Arch65). Nem az előző tagmondatból, hanem „az istenért / istenre kér” fordulatból egészül ki a modális elemmé kopott idéző főmondat: *Az Istenert [kérem] ktek legien mellettem* (L19). A század második feléből való jobbágylevelekben néha előfordul az is, hogy az idézésből csak az idéző mondategység van meg, maga az idézet sem közvetlenül utána, sem a beékelt tagmondatok után nem következik. Olykor azonban a levélíró visszakanyarodik az idéző mondategységhez, s másodszorra már nem vész el az idézet: *azonjys konjergonk [...] hogj [itt az író hosszasan elmeséli az előtörténetet] Azerth köniörgonk. the nāgtoknak. abboljys. hogj the Nāgtok oltalmazzon megh abboljys bennonket* (JL4).

2.2. A függő idézet alaptagjában az ige ragozása a XV. századig tárgyas volt (l. Bárczi Géza: A tárgyas igeragozás használatának történetéből. MNy. LIV, 257–70). A XVI. századi szövegekben már elkülöníthetők az alanyi ragozású alaptag

használatának esetei, melynek mondategységen belüli és mondategységek közötti okai egyaránt lehetnek. Az állítmányra a vele egy mondategységen belüli, grammatikailag határozatlan tárgy erősebben hat, mint a tőle függő tárgyi mellékmondat, ezért az idézet alaptagja alanyi ragozásba kerül: *walami leweleket hoznak onnan alol, kit Ir3 hog Meegh eddigh Nem hoztak* (Arch197), *fenegeteftt [...] El nem zenvedhettiwk, Meljet fokzor megh Irtwnk Nagfaghtoknak, hogi [...] adott, megh ne' adhattiuk* (JL3), *eleft monda3 hogh benne nynchen* (Arch65). (Ezek a mondatok egyúttal példák a levelekben gyakori átszővődésekre is.) Mindig alanyi ragozású a határozói mellékmondatként kapcsolódó függő idézés alaptagja (ha a főmondatban nincs határozott 3. személyű tárgy): *azon ker, hog [...] oda mennek Nagh-hoz* (L1), *ezenys panaszolkodunk [...] hogj [...] Aba sem tart megj q kegielme* (JL9), *arrays gondolok hog reya teleffycchem* (Arch141) stb. Utalószó nélküli példák ugyanerre: *Kerde3 az [:] Min Megek fel* (Arch151), *en kenygj ffogadok hytemre kygelmednek, hogy [...] wala mykor megj Bocyatom* (Arch7), *mondanak ennekem hog a zamtachaiak [...] wg eitetteek a zekeer rol* (Arch146), *parancol hog [...] az mafodikat es meg Adyak* (L13) stb. (Amelyik állítmánynak a korban nem található határozói vonzattal álló megfelelője, azt úgy kell felfognunk, mint határozott 3. személyű tárgy — tárgyi mellékmondat — mellett álló alanyi ragozású igét. Eddigi anyaggyűjtésem alapján az utóbb említett példák közül a második lehet ilyen, az első viszont kétféle vonzatkörnyezete miatt — *kérdez valakit valamiről* és *kérdez valakitől valamit* — mind a kétféleképpen besorolható). Tárgyi mellékmondat mellett kerül alanyi ragozásba az *ír valami felől* — *valamit* szerkezet alaptagja, valószínűleg a főmondaton belül lekötődő határozói bővítmény hatására: *Ir3 elmegh lowak felewl hog lowat kewlgek* (Arch141), *az segeny neph felewl yrfl hogj nem the byned az ew el wezefek* (Arch185); ugyanez 0 fokon jelentkező határozói bővítménnyel: *yrf kegyelmed hogj ertheny akarna Mynden dolgokat Ith* (Arch124), *holoth yrfl hogj horwath myklof hozjad fel nem menth* (Arch182). Az utóbbi két mondatnál határozói alárendelésre is gondolhatunk, az anyagomból eddig előkerült példák azonban az *ír* mellett inkább tárgyi mellékmondatot valószínűsíteneek. (Ellenpélda — tárgyas ragozásban: *kazarol mondod hogh lenky hozza nem lath*; Arch65.) További — de csak szórványos — előfordulásai az alanyi ragozású alaptagnak: a mondategységen belüli határozott, grammatikailag 3. személyű tárgy mellett: *kerunk Nagfatokat legien melletunk* (JL1), tárgyi utalószós tárgyi mellékmondat mellett: *aft hallok hogh grjthj ef yanof kyrj esthergamoth* (Arch103).

2.3. Utalószót a század első feléből származó anyag 35,82%-a tartalmaz. Ebből 22,38% mély, 11,94% magas hangrendű mutatónévmás, 1,49% egyalakú személyes névmási határozószó. A század második felére a tagmondatok szorosabbra fűzésének ezen eszköze csaknem 10%-kal gyakrabban használatos: előfordulási aránya 45,80%. Ebből 29,77% mély, 13,74% magas hangrendű mutatónévmás, illetve határozószó és 2,28% egyalakú személyes névmási határozószó. Mindkét korban tehát — mind a kataforikus, mind az anaforikus utalásnál — a mély hangrendű változat dominál (meg kell jegyezni: a nyomatott művekben is), mennyisége a magas variánsnak kb. a kétszerese. Ha a század második felének levélmagyát bontásában

nézzük, azt tapasztaljuk, hogy a főúri levelekben az előző korhoz viszonyítva igen megnőtt a mély hangrendű változat használati gyakorisága (öt és félszerese a magasénak), a jobbágylevelekben viszont — mindkét kor többi levelétől és az egyéb műfajoktól is eltérően — csaknem ugyanannyiszor fordul elő magas, mint mély variáns. Ezzel a jobbágylevelek eltérnek az egységesülés irányától.

2.4. A függő idézésekben a század mindkét feléből találunk példákat az összes alapvető alárendelő mondatfajta, arányaikban azonban különbségek mutatkoznak a két korszak között: a tárgyi alárendelés rovására később megnő a határozói, a jelzői és az alanyi-állítmányi (azonosítást tartalmazó, tehát kétféleképpen is elemezhető) viszony részesedése. Százalékokkal kifejezve:

	tárgyi	határozói	jelzői	alanyi-állítmányi
a század első felének levelei (100%)	59,70%	31,84%	1,49%	1,99%
a század második felének levelei (100%)	41,22%	48,85%	4,68%	3,05%

Ezen kívül a század első feléből származó mondatok 4,97%-áról nem dönthető el, hogy a tárgyi vagy a határozói alárendeléshez tartozik-e. Ennek két oka lehet. A gyakoribb az utalószó nélküli mondatokban az alanyi, illetve tárgyas ragozásának sokszor egyező írásképe elbeszélő múlt egyes szám harmadik személyben, pl. *monda = [úgy] monda és [azt] monda* is lehet. Előfordulhat az is, hogy a két vonzatpárral rendelkező igéknek valamely tárgyas ragozású alakja utalószó és tagmondaton belüli kötelező bővítmény nélkül áll, ahol a tárgyas ragozás lehet a mondategységen belüli vonzat eredménye — a kapcsolás ekkor határozói, pl. *kéri [öt, arra]* –, de lehet a tárgyi mellékmondat hatása is — pl. *kéri [tőle, azt]*. A század második feléből való leveleknél 1,52%-ban szintén megvan ez az érintkezés, s itt 0,76%-ban egy újabb is jelentkezik: az utalószó nélküli jelzői és alanyi-állítmányi mellékmondatoké: *foha nem uolt [ilyen] tőruinunk hog* vagy *foha nem uolt [az a] tőruinunk hog* (minőségjelzői) és *foha nem uolt tőruinunk [az,] hog* (alanyi-állítmányi) (JLI).

A második korszak felbontása azt mutatja, hogy csak a jobbágylevelekben tolódott el — a tárgyi alárendelés részesedését csökkentve — a többi, elsősorban a határozói viszony nagyságrendje. A főúri levelekben a tárgyi és határozói alárendelés részesedése nagyjából azonos az előző koréval, hiányzik viszont az alanyi-állítmányi és a jelzői viszony. Százalékokban mérve:

	tárgyi	határozói	jelzői	alanyi-állítmányi
a század első felének főúri levelei (100%)	59,71%	37,01%	–	–
a század második felének jobbágylevelei (100%)	25,71%	58,57%	8,57%	5,71%

Ezen kívül 3,27% érintkező tárgyi-határozói alárendelés a főúri levelekben, 1,42% jelzői-alanyi a jobbágyokéiban.

Egyfelől megint azt látjuk tehát, hogy a jobbágylevelek (a tárgyi-határozói viszony arányában) eltérnek a mind a mai napig uralkodó fő iránytól. Másfelől viszont ezek viszik tovább a korábban is megvolt, és máig létező, de a kori főúri leveleiben nem használatos, ritkább függő idézésbeli alárendelési fajtákat.

2.5. A mondatviszonyokkal kapcsolatban az összehasonlításokon túl érdemes néhány tényt kiemelni.

A határozói alárendelések az igétől (szókapcsolattól) függő különböző vonzatok mellékmondatos kifejtései. Az anyagomban előforduló, idézetet beszerkesztő állandó határozók a következők: *gondol, kér — arra; panaszkodik, kér, tudakozik; könyörög, supplical — azon; /meg/emlékezik, panaszkodik, levél jön — arról; könyörög — abból; mond — úgy.* (Utóbbi még vizsgálatot igényel, egyelőre úgy látszik azonban, hogy szintén vonzatként viselkedik.)

Az utalószó nélküli határozói alárendelésű idézetek az ige jelentésétől függően gyakran érintkeznek az ok- és célhatározói mellékmondatokkal: *az gýermeket feddy wolt, zýggya woltýs hogh myerth zewkewth wolna el* (L8), *ayanlotta Magat hog w fqlfeghe Elqt Jo promotor Le3qn* (Arch217), *kewnýwrgwnkh iftenerth az 3ý3 mariaerth hogh ne hagyathok ez hazath el we3ny* (Arch59), *Iratna kētek Ruher vrammal az Zakmari kapitannak, dulatna meg az zakmari Nemetekkel az piskoltiakat* (L19) stb.

A határozói, a tárgyi és alanyi alárendelésekhez néha értelmezős kapcsolás társul: *emlekezōnk megh az vrassagttoknak vrassagyrolý hogý megh nekōnkýf wagýon iften vtan feýedelmōnk* (JL2), *nagy jo remenfeghqt indittot es ighirt kquetkqzō elete felql, hogh [...] precauealný akar* (L9), *az en kenýgergessem ez hogh [...] megh hýgye felleged mynden zam adathlan foktha megh az en atyam fyath* (Arch86).

A jelzői és az alanyi-állítmányi függő idézetek jelentésükben megegyeznek, egymás szinonimáiként is használhatók: *wolt Illien Teorweniwnk hogi ha egi nehan hold Bwzank leth wolna fem attwnk teobbeth rola* (JL6) és *az lem wolt teorweniwnk hogi az wrak borwnkath el wettek wolna* (JL6).

2.6. A függő mellékmondat egyik formai jellegzetessége, hogy kötőszóval, legtöbbször a hogh-gyal kapcsolódik főmondatához. A függő idézés tagmondatai

között a század első és második felének leveleiben 89,95, illetve 85,49%-ban kapcsol a *hogy*. Ha az idézetnek egy feltételes mellékmondat a bővítménye, az gyakran előre, közvetlenül a főmondat utáni helyre kerül; a *hogy* azonban elől marad, s így elszakad az első szinten alárendelt tagmondattól. Ilyenkor a feltételes alárendelt tagmondat relatív főmondatában időhatározói értékű *tehát*, vagy módhatározói úgy *hogy* visszaütalást találunk: *Ma azt atta Irafban hog ha Nekie Nem Enghedqnk az w kewanfaganak: tehat q El Megion* (Arch217), *keriwk Nagfaghtokatt hogj ha [...]* *Modott talal Nagfaghtok [...]* *vgi hogi az az ado fizetes vgia' el feledue legien nalwnk* (JL3). A függő kérdést néha — modalitását jelezve — a *ha* köti főmondatához, pl. *aggia meg nekem tudnom, h a az penznek zerjt tehety egh riuid napra auagh nem* (Arch19). A *ha* időnként nem kérdő mondatokat is kapcsol: *kewanam h a the kegylmednek jöb hjrth yrhatnek* (Arch1) — bár a *ha* lehet óhajjt kifejező módosítószó, s akkor 0 kötőszóval kell számolnunk.

Nem szerepel kötőszó a két korszak függő idézetet tartalmazó mondatainak 8,95, illetve 14,50%-ában. A kötőszó hiánya lehet a megnyilatkozást kifejező igék után álló latin accusativus cum infinitivo hatása (vö. SIMONYI ZSIGMOND: A magyar kötőszók. MTA, 1882: 127), de lehetnek magyar okai is. Többször hiányzik a kötőszó függő kérdésnél: *kerdek mi dolog* (L19); modális elemhez közelítő főmondatnál: *azt i hatom [...]* *io egefeqhben votunk* (L7); hátul álló főmondatnál: *mē twdnak fohowa menj[...]* *ast möghak* (Arch102); és a függő mondatnak előre, a főmondat után vetett kötőszós vagy kötőszó nélküli alárendeltjénél: *azt Montak Nekie ha fql vezjσ meg Banyä* (Arch217), *had megh ot a porkolabnak mikor oda Iw zerezzen keet zekeret* (Arch146).

2.7. A függő mondatok régiségbeli másik formái ismertetőjegye, a latinból-németből átvett mellékmondati módhasználat a XVI. század függő idézéseiben visszaszorulóban van. A levélanyagban méginkább, mint a nyomtatott műfajokban: a század első felében 14,42, a másodikban 15,26%-ban találhatunk a kijelentő és a felszólító mód helyén feltételest. A levelekben az időegyeztetés szabálya nem érvényesül: bár a legtöbb főmondat jelen idejű, egyetlen egy mellékmondatot sem szerkesztettek a levélírók felszólító módú állítmánnyal. A levelezés a függő mondatok két formai jegyének egymáshoz való viszonyában is eltér a nyomtatott művektől: itt a kötőszó nélküli mondatokban általában a feltételes mód sem használatos. Példák a feltételes módra: *mostis mondom hog wram Jo Newen nem fogna wenni tewled* (Arch146), *kerdem, hogh hol, wethe wolna* (Arch67), *Nagfagad Irna a Sopron warmegyej Ilpannak, hogh fenethenneje meg wket* (L8).

2.8. A mondatrend nem mutat nagyon színes képet, a korban kevés kivétellel elől áll az idéző mondategység, s ezt követi az idézet. A levelezés anyaga is erről tanúskodik: az eltérő mondatrend aránya a század első felében 2,48, a másodikban 1,52%. Ilyenkor az idéző mondategység állhat hátul: *oda megh [=megy.] est nylwä jrö* (Arch103), beékelve: *de the mondok weegre kerlytkaba fogz larnj* (Arch141) és összefonódva is: *kis Mathias el Jóuenek vgimond es kernek negy ókrótt* (JL7).

3. A nyomtatott műfajok teljes feldolgozása előtt elsősorban a levélanyag önálló elemzésére, illetve egyes csoportjainak összehasonlítására vállalkozhattam. Néha azonban adódtak összevetések a levelekre vonatkozó adatok és a többi műfaj (egyelőre csak így, együttesen vett) jellemzői között. (Ezeket itt nem fejtettem ki részletesen, ám a nyomtatott műfajoknak a már feldolgozott számadatai hivatkozott cikkemben megtalálhatók.) Időközben elkezdődött a teljes korpusz kb. háromezer adatának vallatása; részletes összehasonlításokat csak ennek befejeztével lesz majd érdemes tenni.

A feldolgozott levelek jegyzéke

A század első feléből:

Az ELTE I. számú Magyar Nyelvészeti Tanszékén készülő szövegkiadás Arch. 1, 5, 7, 17, 19, 47, 59, 61, 65, 66, 67, 86, 94, 98, 101, 102, 103, 105, 108, 110, 111, 117, 124, 131, 133, 135, 136, 138, 141, 144, 146, 151, 181, 182, 185, 192, 195, 197, 198, 199, 200, 201, 217. számú levelei.

A század második feléből:

L1:	MNy. 62: 348.	E. Abaffy Erzsébet közlése
L2:	MNy. 62: 348–9.	E. Abaffy Erzsébet k.
L3:	MNy. 62: 349.	E. Abaffy Erzsébet k.
L4:	MNy. 62: 349–50.	E. Abaffy Erzsébet k.
L5:	MNy. 62: 350.	E. Abaffy Erzsébet k.
L6:	MNy. 59: 92.	Szabó T. Attila k.
L7:	MNy. 54: 138.	E. Abaffy Erzsébet k.
L8:	MNy. 51: 498–500.	E. Abaffy Erzsébet k.
L9:	MNy. 67: 99–100.	Eckhardt Sándor k.
L10:	MNy. 67: 100.	Eckhardt Sándor k.
L11:	MNY. 47: 310–1.	Eckhardt Sándor k.
L12:	MNy. 47: 311–2.	Eckhardt Sándor k.
L13:	MNy. 47: 312.	Eckhardt Sándor k.
L14:	MNy. 47: 313.	Eckhardt Sándor k.
L15:	MNy. 47: 313.	Eckhardt Sándor k.
L16:	MNy. 56: 114.	E. Abaffy Erzsébet k.
L17:	MNy. 56: 115.	E. Abaffy Erzsébet k.
L18:	MNy. 56: 115–6.	E. Abaffy Erzsébet k.
L19:	MNy. 56: 387–8.	Eckhardt Sándor k.
JL1:	MNy. 45: 332–3.	Eckhardt Sándor k.
JL2:	MNy. 46: 88–90.	Eckhardt Sándor k.
JL3:	MNY. 46: 272–4.	Eckhardt Sándor k.
JL4:	MNy. 50: 204–5.	Eckhardt Sándor k.
JL5:	MNy. 50: 205.	Eckhardt Sándor k.
JL6:	MNy. 55: 543–4.	Eckhardt Sándor k.
JL7:	MNy. 55: 545–6.	Eckhardt Sándor k.
JL8:	MNy. 54: 370–1.	Eckhardt Sándor k.
JL9:	MNy. 59: 482–3.	Eckhardt Sándor k.

**DIE INDIREKTEN ZITATE IN DEN BRIEFEN
DES XVI. JAHRHUNDERTS**

von

ADRIENNE DÖMÖTÖR

Die Verfasserin untersucht in ihrem Aufsatz die indirekten Zitate in der ungarischen Gemeinsprache im XVI. Jahrhundert. Sie vergleicht die Art der Zitation in der ersten und zweiten Hälfte des Jahrhunderts, und geht auf die Unterschiede zwischen den Leibeigenen- und Aristokratenbriefen ein. Die Analyse erörtert die nächsten Hauptpunkte: Charakterisierung des einleitenden Ausdrucks, Beschreibung des hinweisenden Fürwortes, Untersuchung des Verhältnisses zwischen dem Einleitungssatz und dem Zitat, Behandlung der Konjunktivformen und der Konjunktionen.